

ממשבר גלובלי לעתיד לוקלי

מגמות חברתיות והתנהגותיות אפשריות
בהשפעת משבר הקורונה

מילות מפתח: קורונה; סקירת אופק; מגמות חברתיות

תקציר

משבר הקורונה הוא לא רק משבר בריאותי המאיים על חיים רבים, אלא הוא גם טומן בחובו משבר כלכלי וחברתי המשפיע על העולם כולו, ובכלל זה ישראל. כחלק מן הניסיון לחזות מה ילד יום נכתב רבות על השאלה כיצד ישפיע המשבר על מגמות חברתיות. יש לקרוא את הדברים בזהירות, שכן במצבי אי-ודאות שכאלו הנטייה היא לזהות את המגמות הללו עם נטיות הלב, מעין "הטיית אישוש" מחקרית. לסקירה זו נבחרה המתודה ה"שועלית", כלומר "סריקת אופק" רחבת מבט והיקף ולא התמקדות בתחום תוכן מסוים אחד. השיקול שהוביל אותי להשתמש במתודה זו הוא שהמגמות השונות כרוכות זו בזו, מזינות זו את זו ומשפיעות זו על זו.

מטרתו של מאמר זה היא לנסות ולסמן מתוך הספרות המקצועית הקיימת את מגמות העל החברתיות וההתנהגותיות המרכזיות שסביר לצפות שישתנו בעקבות המאבק בהתפשטות הנגיף ובהשלכותיו הכלכליות, בדגש על המגמות שקיבלו עד כה משקל מועט בשיח הציבורי בישראל.

שינויים חברתיים מתרחשים לאט וקשה לחזות את כיוונם. איני מתיימר לנבא את העתיד. היות שאנו נמצאים עדיין בעיצומה של ההתמודדות עם השלכות המגפה, אני מנסה לסמן כאן את המגמות המרכזיות האפשריות, בחלוקה למגמות מתחומים שונים ומתוך מודעות לשרירותיות האפשרית שבחלוקה זו.

- **בתחום הפוליטיקה והממשל** – מגלובליזציה ללוקליזציה; חזרתה של מדינת הלאום לקדמת הבמה; ערבות הדדית בחסות המדינה; סוציאליזם פופוליסטי במשטרים ימניים.
- **בתחום החברה** – המומחיות חוזרת לקדמת הבמה; הבריאות כחזית; שינוי בדפוסי האמונה והפולחן הדתי; משבר בחברות מסורתיות.
- **בתחום הקשר שבין טכנולוגיה לחברה** – עלייתו של "המעמד הנייד"; חיים ברשת; מעקב ופרטיות.

מבוא

כיצד אפשר לתאר את משבר הקורונה?

השפעות משבר הקורונה הן כמו אדוות המתפשטות מאבן שהושלכה למקווה מים. מודל האדוות בהקשר הזה מדמה סלע עצום ממדים שהושלך לאוקיינוס העולמי. הסלע מושפע מזרמים חזקים, ויש בכוחו ליצור אפילו גלי צונמי.

אך האם אנו מתבוננים באבן שהושלכה לבאר או שמא אדיר שיוצר נחשולי צונמי?

משבר הקורונה על פי מודל האדוות

בליבו של מודל האדוות עומד מחולל המשבר – נגיף הקורונה – שהתפשטו בעולם גרמה ליותר מ-177 מיליון נדבקים ולתמותה של יותר מ-3,800,000 אנשים (נכון ל-14 ביוני 2021). מפאת החשש מהתפשטות הנגיף החליטו מדינות שונות, ובכללן ישראל, על שורה של פעולות: חובת בידוד לנדבקים פוטנציאליים, הגדרת אוכלוסיות בסיכון, סגרים ברמות שונות, הגדרה של מיהם עובדים ועסקים חיוניים ומתן הנחיות לריחוק חברתי הכוללות שמירה על מרחק, צמצום מפגשים חברתיים ושמירה קפדנית על היגיינה.

לאחר שננקטו צעדים אלו נוצר הגל השני של השפעות משבר הקורונה: התופעות הכלכליות הנובעות ממאמצי המדינות לצמצם את התפשטות הנגיף. אף שההתמודדות הכלכלית משתנה בין מדינה למדינה, כמה מהתגובות הכלכליות לצעדים שננקטו דומות, כגון העלייה בשיעור האבטלה. בישראל, למשל, בעת כתיבת מאמר זה (אוקטובר 2021), יש מעל ל-760 אלף מובטלים (18.2% מכוח העבודה) אחרי שיעור אבטלה שהיה בשפל היסטורי של כ-3.4% (זרוע עבודה, 2020). בארצות הברית המצב דומה (BBC News, 2020).

יתר על כן, הטיפול במניעת ההתפשטות של הנגיף דורש תקציבים ומשאבים רבים. מדינות שהגדילו את הוצאותיהן יידרשו לפירעון עתידי שיגרע מתקציבן, יקטין את אפשרויות ההוצאה העתידית שלהן ויפגע בצמיחתן הכלכלית (OECD, 2020). התפשטות הנגיף הורגשה גם בבורסות וגרמה לקריסה במדדי המניות המובילים בעוצמה שמחקה כ-5 טריליון דולר (Obeid, 2020). בחלוף הזמן הצליחו מקצת הבורסות לקזז מן ההפסדים, וחברות רבות, ובראשן חברות הטכנולוגיה, אפילו הגדילו את שווי השוק שלהן לגבהים חדשים.

תוצאה כלכלית נוספת שעשויה להשפיע רבות על תופעות חברתיות במזרח התיכון היא הצניחה במחירי הנפט עד כדי כך שבאפריל 2020 נסחר הנפט במחיר שלילי לראשונה בהיסטוריה. מדובר בתופעה ייחודית חסרת תקדים, אבל היא אנומליה זמנית. עם זאת, מחירי נפט נמוכים יכולים להשפיע רבות על כלכלות של מדינות המבוססות על יצוא נפט, ובהן איראן, סעודיה ורוסיה (Brower *et al.*, 2020).

ההשפעות הכלכליות מעצימות את גלי הצונמי החברתי

השפעות אלו – הבריאותיות והכלכליות – מעצימות, ואף יוצרות, מגמות שינוי חברתי והתנהגותי למיניהן. תאוריית המורכבות, הבוחנת את יחסי הסיבתיות של תופעות ומגמות, גורסת שחלק מהשינויים אינם ניתנים לניבוי ונגזרים מן ההשפעה ההדדית של התרחישים והמגמות המזינים זה את זה (Stacey, Griffin, & Shaw, 2000; Snowden & Boone, 2007). בעיניי המפתח להבנת ההשפעות החברתיות האפשריות של משבר הקורונה הוא הבנת המורכבות וההדדיות בין התופעות החברתיות השונות מעבר לכל מגמה או תרחיש יחיד. עם זאת, באופן פרדוקסלי, בגלל מורכבות זו לא ניתן לסמן בבירור את כל היחסים ואת כל הקשרים ההדדיים בין התופעות.

האם אפשר לדבר על "היום שאחרי"?

מודלים רבים מנסים לצפות את קצב ההתפתחות של נגיף הקורונה כדי לחזות מתי יסתיים האיום בתחלואה, בעולם ובישראל. מודלים אפידמיולוגיים צופים גלים נוספים, בשנה הבאה ואולי גם אחר כך – גלים עונתיים שיבואו למרות החיסונים, באופנים המזכירים את מגפת השפעת (Ferguson *et al.*, 2020). במובן זה כאשר משתמשים במונח

”היום שאחרי”, מתכוונים להסרה של איום התחלואה ולחזרה לשגרה בתוך גלים נוספים של הדבקה. לשם השוואה, בשפעת הספרדית היו שלושה גלים גדולים במשך שלוש שנים; הגל הקשה ביותר היה דווקא הגל השני (Osheim, 2008).

בהיבט הכלכלי יש מודלים, וגם בהם השונות רבה, המנסים לצפות את קצב ההתאוששות של הכלכלה. המודלים הללו חלוקים באשר למועד תחילת ההתאוששות, לקצב שלה ולזהות הגורמים שיכולים להביא לנסיגת המשבר (Elliott, 2020; Obeid, 2020).

אני טוען כי בהיבט החברתי המשבר נפרד ממחולליו. כלומר, התופעות שיצרה ההתמודדות עם המגפה עמידות מהחיסון. גם אם לא ימות יותר איש, כל המובטלים יחזרו לעבודה, הבורסות בעולם יחזרו לשגשג והעסקים ייפתחו מחדש – גם אם כל זה יקרה, לא יהיה אפשר להשיב לאחור את כל ההשפעות החברתיות של המשבר. קשה לנבא כמובן אילו מן התרחישים והמגמות יתגשמו יותר או פחות, וממילא אין זו מטרתו של מאמר זה. סקירתי זו מיועדת להצביע על הניצנים של התופעות הללו. את הניצנים הללו אנחנו יכולים לראות במקומות שונים בעולם, וכמובן גם בישראל. המחשבה היא שבהיבט החברתי – היום שאחרי כבר כאן.

שיטת המחקר

”השועל יודע דברים רבים, אבל הקיפוד יודע דבר אחד גדול” (Berlin, 1953)

משל זה, על ההבדל בין ידע עמוק וממוקד בתחום אחד ספציפי (”קיפוד”) ובין ידע רחב במגוון תחומים (”שועל”), שימש את פיליפ טטלוק במחקרו על ”חזאי העל” – מומחים שתחזיותיהם לתופעות מורכבות מוצלחות מתחזיותיהם של אחרים (Tetlock, 2005). טטלוק מצא כי ה”שועלים”, כלומר מי שהם בעלי תחומי עניין ומומחיות רחבים יחסית לאחרים, הצליחו הרבה יותר מה”קיפודים”, קרי מי שמומחים בתחום אחד מצומצם. טטלוק סבור שהאסטרטגיה הנכונה ביותר לחיזוי היא השילוב שבין ה”שועלים”, המחזיקים בתמונה הרחבה, ל”קיפודים”, החוקרים כל אחד בתחומו את התמונה הרחבה ולכן יכולים להזין בחזרה את ה”שועלים” בממצאיהם. על בסיס תובנות אלו תכננתי סקירה ”שועלית” זו, שתאפשר לי לעבוד בתהליך ”קיפודי”, כדי שאוכל להפיק משמעויות עמוקות.

השיטה שבאמצעותה בחנתי את המגמות, את התופעות ואת השלכותיהן מתבססת על מתודולוגיה של "סריקת אופק" (Amanatidou et al., 2012). שיטת מחקר זו מציעה שילוב של (1) התבוננות דיאכרונית בציר הזמן לשם למידה מאירועים קודמים, גם ברמה ההיסטורית העולמית, כמו ההיסטוריה של תופעות חברתיות בהשפעת מגפות ומשברים; ושל (2) הסתכלות סינכרונית, מרחבית, על כלל התופעות הקיימות במרחב. השימוש בשיטה מאפשר להבין עבור כל מגמה את כיווני התפתחותה, את ההשתנות הצפויה בה בעקבות המשבר ואת הקשרים בין התופעות השונות. כדי לבנות את הסקירה סקרתי כ-200 מגמות ותרחישים אפשריים שהופיעו בכתבי עת ובמגזינים נבחרים בחודשים מרץ-יוני 2020. את התרחישים והמגמות שמצאתי צמצמתי לכמה מגמות על שלכל אחת מהן יכולות להיות השלכות ומשמעויות נרחבות בישראל.

מגמות בתחום הפוליטיקה והמשל

בין גלובליזציה ללוקליזציה

סקירתי תיפתח בגלובליזציה, מגמה שנכתבו עליה תילי תילים של ספרים ומאמרים. להלן אתמקד בשינויים הצפויים בה ובהשלכותיה בישראל.

כולנו חיים בעולם גלובלי מאי פעם, כך לפחות מקובל לחשוב (Friedman, 2007). התפוצה ההמונית ורחבת ההיקף של נגיף הקורונה התאפשרה בגלל "השמיים הפתוחים" והתנועה המהירה והחופשית של אנשים וסחורות בין מדינות. הגלובליזציה באה לידי ביטוי גם במאמצי המיגור של התפשטות הנגיף, לדוגמה התפוצה המהירה של ידע ורעיונות גלובליים (מחקרים שנעשו בשיתוף ידע רפואי בהיקף חסר תקדים, דיוני מדיניות והשוואה בין מדינות בזמן אמת). יתרה מזו, רוב המדינות בעולם מתמודדות עם אותן התופעות, מצד הבריאות ומצד הכלכלה. השאלה היא אפוא לאן מועדות פניה של הגלובליזציה כצורת התמודדות משותפת. האם מדובר בקדימון לקראת התמודדות גלובלית עם אתגרים אחרים? האם שיתוף הפעולה המוגבל של המערכת הבינלאומית הוא קדימון להתמודדות העולמית עם ההתחממות הגלובלית?

הבלמים שהופעלו גם קודם לכן לגלובליזציה נלחצו בעוצמה שהשמיעה צליל חריקה עז. תנועת האנשים והסחורות הואטה בפתאומיות, שיתופי הפעולה והבריתות הבינלאומיים

התגלו בחולשתם כאשר מדינות כמו ספרד ואיטליה, החברות באיחוד האירופי ובנאט"ו, לא הצליחו לקבל את היקף הסיוע ששיוועו לו בהתמודדותן עם המחלה (Adler, 2020), והחיסונים שפיתחו החברות השונות לא חולקו באופן שוויוני (WHO, 2021). התנהלות זו פתחה פתח לעלייתם של כוחות חדשים. סין, שהתמודדה עם הנגיף מוקדם משאר המדינות, הפעילה את השפעתה הרחבה באמצעות הסיוע העולמי שסיפקה ואגב כך נכנסה לתפקיד שבעבר מילאו האיחוד האירופי וארצות הברית במהלך שעשוי להעמיק עוד יותר את המתח הגאופוליטי הקיים ממילא בינה וביניהם (Christensen, 2020).

על פניו אפשר היה לחשוב כי העולם כולו מתמודד בשיתוף פעולה עם אותן הבעיות וכי בעקבות שיתוף הפעולה הזה מגמת ההשתנות של העולם החד-קוטבי הישן מתרחבת. משבר הקורונה, כך נראה, ממחיש דינמיקה מעט שונה. בדינמיקה זו מתחוללת עלייה דרמטית בכוחה של מדינת הלאום. היות שנראה שכל המדינות מתמודדות עם אותן הבעיות, ההחלטות של המנהיגים והממשלות נשפטות ונמדדות בתקשורת ובדירוגים שונים זו ביחס לזו. המטריצות הנוכחות בתקשורת של היחס שבין הפגיעה הרפואית והכלכלית ובין קצב ההתחסנות משקפות את דירוג המדינות הנחשקות והנחשבות.

המדינה מרחיבה את תפקידה המקורי – האחראית לביטחון אזרחיה במלוא מובנה של המילה "ביטחון". שיעורי התחלואה, התמותה והחיסונים יחד עם רשת הביטחון הכלכלית משתנים ממדינה למדינה ומשפיעים על אזרחיה. התפרצות המגפה מחזקת את המגמה שלפיה יצירת תחושת ביטחון לתושבים היא לא רק בנושא צבאות אויב אלא יש בה רכיבים רבים אחרים, דוגמת רפואה (בריאות), ביטחון סוציאלי ורציפות בתפקוד של מוסדות המדינה. בעבר היה מקובל למדוד את כוחה של מדינה כמעניקת הביטחון לתושביה במספר הטנקים, הצוללות ומטוסי הקרב שלה או במספר מיטות הטיפול הנמרץ ומכונות ההנשמה בבתי החולים. היום המדינות מתחרות ביניהן במדדים כגון מדדי בריאות (תחלואה, תמותה) ומדדי כלכלה (שיעורי אבטלה, התמיכה הכלכלית שהמדינה מספקת, ההאטה הכלכלית הצפויה).

ההתמודדות של המדינות עם בעיות בהיקף עולמי יצרה מחסור בפרטי ציוד נחוצים וקטיעה בשרשרות אספקה למוצרים שונים החיוניים למאבק בנגיף או להמשך הפעילות הכלכלית במדינה. לפיכך מדינות וחברות נערכות לשינוי שיביא לביסוס ההסתמכות שלהן על ייצור מקומי כדי להבטיח רציפות בייצור המוצרים ובהספקת השירותים לאזרחים. לשם כך הן יוצרות איחודים ובריתות שמחזקים את הכלכלה המקומית (Gottlieb, 2020).

האם לנוכח מגמה זו ייתכן שינוי בתפיסת הביטחון הלאומי שהאזרחים מצפים לקבל מהמדינה? האם תגדל הציפייה שהמדינה תספק שירותי בריאות ורפואה טובים יותר ותגדיל את הביטחון הסוציאלי שלהם? שינויים כאלה יכולים לשנות את סדר העדיפויות המדינתי ולהביא עימם זעזועים חזקים. אפשר גם שהדבר יגרום לניסוח תפיסת ביטחון לאומי רחבה שתכלול מגוון גדול יותר של רכיבים ותשנה את תפקידה של המדינה בתחומים השונים. ההשוואה בין מדינות מלמדת שארבע מתוך חמש המדינות המובילות בהתמודדות עם מגפת הקורונה הן מדינות ימניות שעל פניו מאמינות בממשלה "רזה" (ארצות הברית, ברזיל, הודו, רוסיה) (WHOa, 2021).

האם לאחר שהמגפה תשכן תיפתח מחדש האפשרות לדון בתפקידם של האידאולוגיה והפופוליזם בבניית חוסן לאומי? משברים גדולים מחייבים מעורבות ממשלתית רחבה הנשענת על מערכות ציבוריות שיש להן הידע, המומחיות והניסיון בניטור ובניהול תהליכים מקרו־לאומיים. מחקר שפורסם לאחרונה (Bisbee & Honig, 2021) ובחן את דפוסי ההצבעה במדינות שונות לאחר הקורונה מאשש במידת מה השערה זו. לטענת שני הכותבים, מפאת תחושות החרדה וחוסר הביטחון שהתעוררו בשל מגפת הקורונה, הבוחרים מעדיפים מועמדים ממרכז המפה הפוליטית שמציעים ביטחון ויציבות על פני פופוליזם בקצותיה, והעדפתם זו עקבית.

ערבות הדדית בחסות המדינה

ההכרח שבשמירה על הביטחון הסוציאלי של אזרחי המדינה אינו פוסח גם על המדינות שכלכלתן נאו־ליברלית. לטובת ההתמודדות עם השלכות המשבר אימצו רובן פרקטיקות שבעבר ניתן היה לכנותן סוציאליסטיות – אבל בלי הרכיב הסוציאליסטי הראשי, כלומר השאיפה לאגד את פועלי כל העולם – כדי לאפשר ערבות הדדית והגנה על אזרחיהן.

נתבונן לדוגמה בארצות הברית – סמן ימני למדינה שאי־אפשר לאפיין אותה כמדינה שנהוגה בה מדיניות רווחה נרחבת. ארצות הברית משתמשת במשבר הקורונה במנגנונים של הבטחת הכנסה¹ וסבסוד הוצאות בריאות (בדיקות קורונה) (Kelly, 2020). צעדים

1 בתגובה ראשונה לסגר, באפריל 2020, העביר הממשל האמריקאי 1,200 דולר לכל אזרח. בהמשך ננקטו צעדי הקלה פיננסיים נוספים, כגון הקלות במס ותשלום למעסיקים.

דומים נעשים גם בישראל, למשל הגדלת כיסוי דמי האבטלה, מענק לעצמאים, הגדלת האפשרויות לערבות המדינה ולתשלומי העברה לאזרחים (מענק של 500 ש"ח לילדים ולאזרחים ותיקים, תשלום חל"ת). במדינות אחרות, כמו ספרד, אף שוקלים הענקת הכנסה בסיסית אוניברסלית (UBI) (Nettle et al., 2021) כדי להקטין את הפגיעה בקצבאות הפנסיה ועל רקע שיעור האבטלה הגבוה. דיון על מימוש לאומי של הכנסה אוניברסלית היה נראה דמויני עד לפני זמן לא רב, לאחר שאפילו ניסויים כלכליים במדינות סקנדינביה בנושא נגנזו (Vesoulis, 2020).

אפשר היה לעשות גם את הצעדים הללו בצורה "ימנית" – למשל, לשלם למעסיקים כדי שישלמו לעובדים וכך ישאירו את העובדים במקום העבודה ועל ידי זה יצטמצמו שיעורי האבטלה (בוצע בכמה מדינות). בארצות הברית ובישראל העדיפו בשלב מסוים לשלם ישירות לעובדים. הציניקים יטענו שכך נעשה מטעמי פופוליזם, ואף על פי כן זו עדיין מדיניות שאפשר להחשיבה כ"סוציאליסטית" מכיוון שהיא מגבירה את ההסתמכות על המדינה בהיבטים של ביטחון סוציאלי. ייתכן שיישום המדיניות באופן זה נובע מכך שניסיונותיהן של מדינות אלו לצמצם את המעורבות הממשלתית בכלכלה הביאו אותן לכך שהן חסרות את המנגנונים ואת התשתית המוסדית של כוח אדם, ידע וניסיון כדי לתעל את הסיוע ביעילות (קרמפף, 2021).

עוד רובד של הערבות ההדדית הוא ההגנה שהעניקו ארגוני עובדים לעובדיהם. כפי שמציג דוח של המכון הישראלי לדמוקרטיה, כמעט 40% מהעובדים הלא-מאוגדים פוטרו או הוצאו לחל"ת בגלל משבר הקורונה, לעומת 17% בלבד מהעובדים המאוגדים (פלוג ועמיתים, 2020). ובהקשר זה יש לזכור כי מדובר בשכירים, והללו נפגעו מן המשבר פחות משנפגעו ממנו העצמאים. אולי עוד יהיו שינויים ארוכי טווח במדיניות הרווחה של מדינת ישראל. אפשר שהשינויים הללו יחלחלו כלפי מטה ויקבלו ביטוי גם בדפוסי ההתאגדות במשק, ותיווצר ציפייה להגנה נרחבת יותר על זכויות העובדים. חיזוק למגמה זו נמצא בסקר שבוצע באוגוסט 2021 בארצות הברית על ידי מכון גאלופ. הסקר הראה כי שיעור התמיכה בארגוני עובדים הוא הגבוה ביותר במדינה מאז שנת 1965 (Brenan, 2021). ואולם לא כל האזרחים תלויים במדינה או בארגוני עובדים. יש בהם שיכולים להרשות לעצמם דרגות חופש גדולות יותר, ועליהם אדבר בחלק העוסק ב"מעמד הנייד".

המומחיות חוזרת לקדמת הבמה?

טום ניקולס, לשעבר גנרל בצי האמריקאי, טוען בספרו כי עלייתה של השטחיות, קרי תרבות הזלזול במומחים ובמה שהם מייצגים, "הורגת את המומחיות" (Nichols, 2017). המגפה, המשבר הכלכלי והתופעות החברתיות שבעקבותיהם הציבו נושאים מורכבים על סדר היום הציבורי ואילצו את התקשורת ואת צרכניה להתמודד עם שאלות מורכבות המחייבות הבנה של מונחים מקצועיים ונתונים רבים. סביר להעריך כי בישראל, למשל, מספר האנשים שקראו את דוח גרטנר (מכון גרטנר, 2020) בנושא אסטרטגיית היציאה מהסגר והתווכחו עליו גדול כנראה ממספר קוראי פרסומיו האחרים של המכון בכל שנותיו.

אומנם לפעמים, בגלל תנועות המידע המהירות ברשתות החברתיות, אנשים עדיין מצפים לתקציר של דף אחד "כי אחרת לא קוראים", ואף על פי כן נראה כי בציבור הרחב ובקרב מקבלי ההחלטות מתחילות להיווצר הבחנות בין מומחים לפי רמת המומחיות שלהם. לדוגמה, ערוצי הטלוויזיה מקפידים לזמן לאולפניהם מומחים ממגוון דיסציפלינות כדי שישמיעו את התייחסותם המקצועית לאירועים שעל סדר היום. כמו כן, היות שצריך להנגיש את הנתונים לציבור הרחב, מתפתחת תרבות של "עיתונות מידע" (data journalism), אבל זו מחייבת בקיאות גם מצד הכותבים וגם מצד הקוראים. האם מגמה זו תמשיך להתפתח לתחומים נוספים בהשפעת הדרישה מהציבור לצרוך עוד ועוד מידע? האם היא תמשיך להתפתח מחמת הצורך להבדיל בין מקורות המידע השונים כדי להשפיע על קבלת ההחלטות הציבורית והאישית?

קבלת ההחלטות הנדרשת בעת משבר מדגישה את חוסר האפקטיביות שבחברות הייעוץ המספקות "מדיניות בפאוור־פוינט", שכן היא דורשת מהמומחים להיות אחראים לתוצאות של המלצות המדיניות שהם נותנים. מומחים רבים בוחרים לעבוד בשוק הפרטי, שכן התגמול הכספי על מומחיותם גבוה מזה שבמגזר הציבורי. ואכן, תוכנית של ממשלת בריטניה, לדוגמה, מעוניינת לנצל את המשבר ואת ההבנה שהחלטות גדולות ומשמעותיות מתקבלות במגזר הציבורי ולמשוך כמה מן המומחים הללו לשירות הציבורי (Gove, 2021).

יחסיהם של המומחים עם מקבלי ההחלטות עשויים גם הם להשתנות לאחר שמקבלי ההחלטות והאזרחים מקבלי השירות נחשפים לדפוסי עבודה חדשים בעת המשבר שהם יצפו להם גם אחר כך, לאחר המשבר. המומחים, מצידם, צריכים לדעת להתמודד טוב

יותר עם נתונים ולספק תוצרים ברורים יותר, לרבות כאלו שיוכלו להיות מונגשים לטובת הצדקת החלטות שהתקבלו. דפוסי המומחיות שהתגבשו במגפה מלמדים על חשיבות הרישיות והחיבור בין גופים לטובת העמקת הידע והמומחיות הנדרשים כדי לקבל החלטות שנעשות מורכבות יותר ויותר. הדבר מצריך מהגופים השונים להעמיק את ההיכרות ואת הקשרים שלהם בתחומם על מנת ליצור זמינות ונגישות של מומחים שונים בעת הצורך (van Dijck & Alinejad, 2020).

מגמות של השפעה חברתית-תרבותית

בריאות - החזית החדשה

במקומות רבים המאבק בנגיף מתואר כ"מלחמה". בעת שהרפואה נמצאת ב"קו החזית", "הלוחמים" הנהנים מיוקרה ומאהדה הם צוותי הרפואה. מאפייני ה"שירות", ה"הקרבה" וה"פטריוטיות" שיוחסו בעבר כמעט בלעדית לצבאות מיוחסים כעת לצוותי הרפואה. בישראל שיח "צבאי" זה סביב צוותי הרפואה בולט במיוחד - החל בשיח היעדר המיגון לצוותי הרפואה, שעשוי להישמע כהד לשיח שאפיין את תחילת מבצע "צוק איתן" (לאחר פיצוץ הנגמ"ש בסג'עיה) וכלה בשיח ההקרבה והסיכון של צוותי הרפואה. בד בבד נראית הוקרה ציבורית רחבה, שגם היא מזכירה את ההוקרה ואת ההתגייסות האזרחית שמאפיינות תקופות של מלחמה צבאית (משלוח חבילות שי וכרטיסי ברכה לצוותי רפואה ומופעי תמיכה במרפסות). וכך, בשם המלחמה באויב המשותף, קו החזית הבריאותי מאפשר דפוסי התנהגות השמורים להתמודדות עם אויב צבאי: מעקב ואיסוף מודיעין אגב שימוש בכלים מעולם הביון. המעקב מאפשר גם אכיפה וענישה של קבוצות באוכלוסייה בדרכים שלא היו קיימות במערכת הבריאות טרם הפיכתה ל"חזית".

הקורונה - אינפודמיה המובילה לשחיקת האמון במידע ובמוסדות

"הנתין האידיאלי של השלטון הטוטליטרי איננו הנאצי המשוכנע או הקומוניסט המושבע, אלא בני אדם שלדידם ההבדל בין עובדה לבדיה וההבחנה בין אמת לכזב אינם קיימים עוד [...] אחד היתרונות הגדולים של האליטות הטוטאליטריות היה יכולתן להפוך הצהרה עובדתית לשאלה של מניע" (ארנדט, 2010, 193-194).

בשל עודף המידע שסבב בשלבים הראשונים את התפשטות מגפת הקורונה, בתחילת פברואר 2020, הכריז ארגון הבריאות העולמי גם על "אינפודמיית הקורונה" (Thomas, 2020). מאז נראה שהאינפודמיה הדביקה מיליונים ברחבי העולם בהצפת מידע – בווטסאפ וברשתות החברתיות האחרות – בקצב ובהיקפים שהולכים וגדלים. הדגש הרב שניתן להנגשה הוויזואלית של ההפצה ברשתות החברתיות הקשה עוד יותר על הבחנות המבוססות על מידע אמין. הרבה מן המידע שאנשים נחשפו לו במאמרים, בכתבות ובמחקרים סתר מידע אחר באותם מקורות, ומידע אחר היה לא מדויק ואפילו לא נכון עובדתית.² אפילו מנגנון הלמידה וזיקוק הידע של עולם המחקר האקדמי יצר יותר מידע ממה שהוא היה מסוגל לעכל, והדברים נכונים שבעתיים לאנשים שאינם מדענים.³ המחירים שאינפודמיית הקורונה גובה גבוהים מאוד: אי־ודאות, מתח, חרדה ובלבול.

לפי מחקרים בנושא שיפוט וקבלת החלטות, בהתמודדות עם הצפת מידע צרכני המידע מפעילים מגוון של היוריסטיקות, "כללי אצבע", כדי לקבוע את אמינות המידע שהם נחשפים אליו (Kahneman & Tversky, 1984). שתי הטיות נפוצות שבאות לידי ביטוי במקרים כאלו הן הסתמכות על המוסר ולא על המסר והטיית האישוש, שבה אנו מפרשים את המידע כך שהפרשנות שלנו תאשש את המחשבות שכבר קיימות אצלנו (Sunstein, 2018). עיבוד המידע על פי הטיות אלו מוליד מחלוקות בשאלות מדעיות עובדתיות ובהיענות של הציבור להנחיות בשעת חירום, יוצר קיטוב חברתי ופוליטי ופוגע באמון הציבור במוסדות השונים ובמקבלי החלטות. מגמה עולמית זו, שהואצה בעת משבר הקורונה, צפויה להעצים מגמות ארוכות טווח בישראל ובכללן פחות באמון במוסדות המדינה וקיטוב בין עמדות של קבוצות חברתיות ופוליטיות (הרמן ועמיתים, 2019).

2 ייתכן שחלק מן המידע הסותר שהיה ברשתות החברתיות הופץ במתכוון כחלק מ"מבצעי מידע" (Scott, 2020).

3 לראיה, במאגר המידע החברתי לנושא הקורונה של [ResearchGate](https://www.researchgate.net) יש יותר מ־350 אלף פריטי מידע ומחקר, מקצתם הועלו לאתר כבסיסי נתונים או כמחקרים שלא עברו בקרת עמיתים כדי לקצר את משכי הזמן לפיתוח הידע לטובת ההתמודדות עם המגפה.

מנגד, משבר הקורונה האיץ בקרב האזרחים את האקטיביזם ואת המעורבות בשיח הפוליטי. דוגמאות לכך הן התופעות שליוו את הבחירות בארצות הברית ואת ההפגנות בישראל על רקע המשבר הכלכלי והחברתי שגרם משבר הקורונה. המגמות של פיחות באמון הציבור ושל הקיטוב בין קבוצות בחברה צפויות להפוך את השיח הציבורי למורכב יותר. הדבר עשוי לחייב ארגונים ציבוריים להתאים את מסריהם ביתר דיוק לקבוצות שונות.

צידם האחר של המעורבות והאקטיביזם מתבטא במאבק בין קבוצות בחברה כתוצאה מליבוי ההאשמות המיוחסות להן, והדבר בא לידי ביטוי, בין היתר, בפשעי שנאה כלפיהן. ואכן, דוח שפורסם באחרונה בארצות מצביע על עלייה חדה בפשעי שנאה. מחברי הדוח מייחסים אותם לקיטוב החברתי המתרחב ולתאוריות הקונספירציה המאשימות קבוצות שונות, כגון אסיאתים או יהודים, באחריות לחלק ממגפת הקורונה (Hernandez, 2021).

גם השיח הפוליטי מקבל מקום נרחב יותר. כך למשל, לפי סקר של גרטנר נמצא כי כ-44% מהמנהלים בארצות הברית מעידים על עצמם שהם דנים בפוליטיקה בעבודה וכ-60% סבורים שלפוליטיקה בעבודה יש השפעה גדולה על תפקודו של הארגון שלהם, לעומת כמחצית משיעורים אלו רק שנה קודם לכן (Human Resources Research Team, 2020).

ההשפעה הרבה של מידע חלקי ושקרי ברשתות החברתיות קוראת לחשיבה על השאלה כיצד ניתן למגר את השפעותיו השליליות בחברה הישראלית. הפעלת גופי "בדיקת עובדות"⁴ שימת דגש על הפצת מידע מהימן ונטרול שמועות ומידע לא מבוססים עשויים להתגלות כחשובים בעת אירועי חירום לאומיים אחרים כגון מלחמה או רעידת אדמה. מדינות שונות מימשו דרכים נוספות לשיפור "חסינות העדר" שלהן למידע שקרי על ידי הדרכה והכוונה במערכת החינוך לצריכה ולהפצה נבונה של מידע ברשתות החברתיות ובתקשורת (Bennett & Livingston, 2020; Vinograd, 2020).

ואולם משבר האמון לא מתרחש רק כלפי רשויות המדינה אלא גם כלפי מתחמי סמכות אחרים, ובכללם מתחמי הסמכות של הדת.

4 ראו למשל "המשרוקית" של האתר גלובס.

שינויים אפשריים בתחומי האמונה והפולחן הדתי

מגפות חוללו בעבר שינויים דרמטיים בהיבטי האמונה והפולחן הדתי. הדוגמה החשובה והבולטת מכולן היא צמיחתה של הכנסייה הפרוטסטנטית בהשפעת מגפת הדבר השחור במאה ה-14 (Constant, 2020). תופעות אחרות היו תהליכי חילון, מחד גיסא, ועלייה בשיעור החוזרים בתשובה, מאידך גיסא. אצל אחדות מן הקבוצות הדתיות הגבירו המגפות את המתח שבין הדת והלכותיה לבין מדע הרפואה והנחיותיו בכל מה שקשור לשמירה על הבריאות. מתח אחר נבע משיעורי התחלואה והתמותה אשר לא תאמו את דפוסי השכר והעונש שהיו מקובלים בקרב כמה מן הקבוצות הדתיות (Osheim, 2008).

אף שקשה מאוד לשער מה יהיו כיווני השינויים העתידיים בהיבטי האמונה והפולחן הדתי, אם יקרו, בחרתי להציג מגמה זו משום שבמזרח התיכון ובמדינת ישראל יכולות תנודות חברתיות בתחום האמונות הדתיות להיות בעלות משמעויות רבות. דתות מתפתחות ומתאימות את עצמן בתהליך איטי של מאות בשנים. החשש מנגיף הקורונה אילץ את כולם, ובכללם המאמינים, לשנות ולהתאים גם טקסים מסורתיים שהתקיימו ברצף במשך שנים ואף שרדו משברים. שינויים אלו הם לא בהכרח טכנולוגיים (כמו עריכת הטקסים מרחוק, ב"זום") אלא הם טעונים במשמעויות רבות נוספות. לדוגמה, עצירה אפשרית של העלייה לרגל למכה (ותוצאותיה הגאופוליטיות) (Abdulahim, 2020) או המשבר באיראן ביחס לחכמי הדת ולהנחיות שמגיעות מהם (Behraves, 2020; Steinbuch, 2020).

בישראל הפך ניתוח החברה החרדית למעין ספורט לאומי (מלאך וגורבט, 2020). השיח על "החברה החרדית" טעון בפוליטיזציה רבה, שסימני השאלה בצידה רבים מסימני הקריאה. לפיכך אעסוק להלן יותר בהיבטי הדת, האמונה והפולחן ופחות בחברה החרדית עצמה. עם זאת, יש לומר כי האוכלוסייה החרדית נפגעה מהנגיף בשיעורים גדולים יותר, בין היתר בגלל היענות מוגבלת של חבריה להנחיות המדינה בעניין הפסקת הלימודים במוסדות החינוך והתפילות המשותפות. נוסף על הפגיעה הבריאותית הקשה נגרמה גם פגיעה כלכלית חזקה לחברת הלומדים – התרומות מהארץ ומחו"ל הידלדלו, וניכרת עלייה בשיעורי האבטלה, הגבוהים גם כך (שם).

אפיק השפעה ארוך טווח שיש בכוחו לעצב מגמות הוא משבר שיתפתח מן הקונפליקט בין דת למדע שבסופו ה"מדע" מנצח, לאו דווקא הודות למדעיות אלא משום שהמענים שמציעה המנהיגות הדתית אינם מספיקים להתגברות על הנגיף ועל הקשיים שהוא מעורר.

אפיק ההשפעה הדומיננטי ביותר, אף שלהשפעתו נדרש פרק הזמן הארוך ביותר כדי להיות מורגש, הוא השבר האמוני שאפשר שייגרם מתחושת "צדיק ורע לו", כפי שאירע במגפות קודמות (Osheim, 2008). בהתאמה עם השיח בישראל יכולות להישאל שאלות כגון מדוע החברה החרדית נפגעה קשה יותר מהחברה החילונית או מדוע ההשגחה העליונה לא פעלה כדי לשמור על החברה החרדית. מלבד הביקורת כלפי המנהיגות של חברה זו, לשאלות אלו יש פוטנציאל של ממש לשבר אמוני בעתיד (חדשות סרוגים, 2020).

בצד אלו חל בעת המגפה גידול ממשי במגזר החרדי בשימוש באינטרנט, הן לצורך איתור מידע רלוונטי בעת המגפה והן לשם, לדוגמה, לימוד תורה מרחוק ושיחות זום עם המשפחה (טוקר, 2020). חלקים נרחבים מהאוכלוסייה בערים החרדיות הגדולות נחשפו לפעולות הסיוע של המגזר הכללי, צה"ל ופיקוד העורף ואף נעזרו בהן. האם השינויים הזמניים הללו ישפיעו גם על אמונות ופרקטיקות דתיות שהתפתחו במשך מאות שנים? לכמה מן התחומים נוצרו התקדימים המתאימים לכך. בטווח הזמן הקצר ייתכן שנהיה עדים לחזרה לשגרה שלא תותיר עקבות. ובכל זאת שאלת ההשפעה של משבר הקורונה על המגמות בתחום הדת והפולחן תצטרך להיבחן במשך זמן ארוך יותר.

אימוץ טכנולוגיה כמעצבת שינויים חברתיים

עלייתו של "המעמד הנייד"

אף שנראה כי הנגיף "מתייחס" לכולם שווה בשווה ואיש אינו מחוסן מפניו, המגפה העמיקה את ההבדלים בין קבוצות אוכלוסייה. מטפורית, המגפה העניקה משמעות חדשה ל"מעמד הנייד". מעמד זה מתאפיין בכך שהוא יכול לעשות את עבודתו ממחשב נייד ולכן יכול להיות בעת עבודתו בריחוק החברתי הנדרש כדי להגן על עצמו. הגמישות המרחבית והניידות לא הומצאו בתקופת המגפה, אבל המגפה נתנה להן לגיטימציה ורוח גבית והרחיבה את הנהנים מהן, ומדובר בפלח אוכלוסייה שנותן שירותי ידע מבוסס טכנולוגיות דיגיטליות.

סביר להניח שמעמדם של אנשים אלו ייפגע פחות מהמגפה, שכן ניידותם, הפעם במובן הסוציולוגי המסורתי, מאפשרת להם לעבור בין משרות ומקומות עבודה בזכות הכישורים שצברו. אנשי המעמד הנייד מצליחים לקרוא תיגר אפילו על המעסיקים משום שהם מציבים תנאים לחזרתם לעבודה ואף נוטשים מקומות עבודה אם אינם שבעי רצון בהם. השילוב של שינוי בהעדפות התעסוקתיות, צמצום שעות העבודה וחוסר הנכונות של העובדים לחזור לעבודה סדירה מהמשרד הוא תופעה שממדיה גדולים עד כדי כך שהיא קיבלה כינוי משל עצמה – "הנטישה הגדולה" (Lipman, 2021).

היפוכו של המעמד הנייד הוא המעמד בסיכון, הפגיע, ה"פרקריאט" (Precariat) כפי שמכנה אותו הסוציולוג גיא סטנדינג (Standing, 2021). לפרקריאט משתייכים אנשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך, עם גישה פחותה לניידות פיזית (תחבורה) או דיגיטלית,⁵ נתונים לסיכון רפואי גדול יותר, אנשים עם מוגבלות, מבוגרים, קבוצות מיעוטים⁶ וקבוצות חלשות אחרות (Kalev, 2020). מחקר של מכון ברוקינגס מלמד כי החפיפה בין הקבוצות הללו גדולה (Reeves & Rothwell, 2020). כלומר, לעובדים המשתכרים שכר נמוך יותר יש סיכוי גדול יותר להיות חולים במחלות רקע למיניהן ולכן סיכוי גדול יותר להיפלט משוק העבודה. עובדה זו יש בכוחה לחזק דפוסי אפליה הננקטים כבר היום בשוק העבודה כלפי אוכלוסיות אלו (Selwyn, 2019). בהקשר זה יש לדבר גם על עובדי "כלכלת החלטורות", שמספרם גדל בחדות בשנים האחרונות. סביר לצפות שבגלל הגמישות הרבה במודל התעסוקה שלהם רבים מהם ייפלטו בעת משבר משוק העבודה (Umar, Xu, & Mizra, 2021). נראה אפוא כי מי שנזקקים במידה הגדולה ביותר להרחבת הערבות ההדדית והביטחון התעסוקתי מקבלים אותם במידה הפחותה ביותר (פלוג ועמיתים, 2020).

חיים ברשת

עצירת הפעילות השוטפת של האזרחים במדינה בעקבות תקנות הריחוק החברתי חייבה מענים חלופיים. הפילוסוף הצרפתי ברנרד שטיגלר טוען כי הצרכים והדחפים האנושיים נוטים שלא להשתנות אלא לחפש דרכי מימוש חדשות (Stiegler, 1998), ואני

5 במגפת הקורונה התבטאה הגישה הפחותה למכשור דיגיטלי במחסור במכשירים דיגיטליים המאפשרים למידה או עבודה מרחוק.

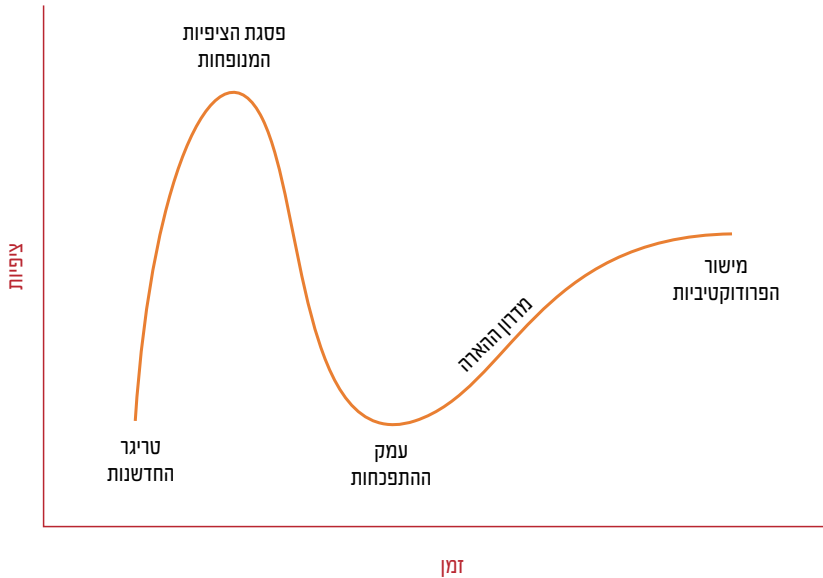
6 דוגמה לכך היא האפליה של עובדים חרדים במקומות העבודה שלהם בדרישה שיצאו לחופשה שכן הם באים מיישובים ששיעור התחלואה בהם גבוה יחסית.

טוען כי במשבר הקורונה הם מצאו את מימושם באינטרנט כדי להימנע מתנועה ומקרבה פיזית – החל בסיפוק צרכים בסיסיים (הזמנת מזון מקוונת, מפגש מקוון עם רופא), עבור בלמידה ובדיונים מקוונים, וכלה במפגשים חברתיים (אפילו מסיבות), בהופעות ובהקרנות סרטים – כולם באופן מקוון ובד בבד עם המצאת מודלים עסקיים חדשים. לנוכח הנסיבות, כלומר הכורח הייחודי להקפיד על ריחוק חברתי, הפכנו לדיגיטליים יותר; עברנו עוד שלב מהשימוש באטומים למענה בביטים (Negroponte, 1996). נאלצנו לפתח במהירות הרגלי חיים חדשים, ונפח השימוש שלנו באינטרנט ובמגוון השירותים שאנחנו צורכים באמצעותנו עלה בחדות. הזמן הממושך מאפשר להרגלים אלו להכות שורשים, ואלה מתחזקים ככל שהזמן חולף.

על פניו נראה שהטכנולוגיה מצליחה למלא במידת מה את החלל שנפער בעטיין של הנחיות הריחוק החברתי. מכון גרטנר מציע מודל ותיק ומוכר לאימוץ טכנולוגיה שעיקרו כלהלן: לאחר שנוצר הטרירגר לפיתוח טכנולוגיה כלשהי ולאחר שהטכנולוגיה כבר פועלת, המשתמשים מגיעים לפסגת "הציפיות המנופחות" ("הכול ייעשה מרחוק", "אין טעם יותר להגיע לבתי הספר", וכדומה) ואז מתחילה אצלם ההתפכחות. בתהליך ההתפכחות הם מגלים את חסרונותיו של המוצר (שימוש מוגבר בעבודה מרחוק פוגע בחיבור של העובדים ויוצר "עייפות זום"), ובד בבד החברה מבינה טוב יותר את הצרכים ושוקדת על המשך פיתוחו של המוצר בשלב זה של "מדרון ההארה". ככל שהשירות ישתפר ויתן מענה טוב יותר לצורכי המשתמשים, כך הוא יצבור מחדש משתמשים רבים יותר וייהנה מנתח שוק גדול יותר (עם היציאה מהמגפה ניכרת עלייה של ממש בעבודה מרחוק באמצעות שירותי זום) (Linden & Fenn, 2003; Louwers, 2013; Gartner, 2018).

אם נאמץ את הניתוח של מתודולוגיה זו, נוכל לקבוע כי הנסיבות שנוצרו בעת משבר הקורונה גרמו להאצה מהירה של התהליכים של אימוץ טכנולוגיה דיגיטלית. בשונה מימי שגרה, בתקופת משבר הקורונה המשתמשים הם קהל שבו שחייב להשיג את הנחויך לו באמצעות השירותים הטכנולוגיים, שכן אחדות מהדרכים המסורתיות יותר חסומות בפניו. לפיכך משתמשים רבים יותר תרים אחר מענה בשירותים חדשים. אף על פי שהגיויי להניח שרובם "יתפכחו" ולא ימשיכו להשתמש בשירותים הדיגיטליים הללו כשהנסיבות יאפשרו להם לחזור לדפוסים המסורתיים, סביר להעריך שתהליך האימוץ של הטכנולוגיות הללו יואץ הן מכיוון שהמשתמשים עצמם "חצו את הרוביקון", כלומר התנסו בדברים שמעולם לא עשו בעבר, והן מכיוון שחברות הטכנולוגיה מבינות עכשיו טוב יותר את צורכי המשתמשים שלהן.

עקומת ההתלהבות של גרטנר

מקור: Gartner, 2018

חשוב לומר שלא מדובר רק בטכנולוגיות אלא גם במודלים עסקיים ובהתפתחות של טעמים צרכניים ועסקיים חדשים. ייתכן שגם לאחר שהגבלות הריחוק החברתי ייעלמו מחיינו, יהיו אנשים שיעדיפו לצפות בהופעות מוזיקה מרחוק, בנוחות של הבמה הביתית ובלי הדוחק והצפיפות המאפיינים הופעות עם קהל גדול, או להשתתף בדיונים ובפגישות מקוונים במקום להטריח את עצמם אליהם פיזית.

מעקב - בין בריאות לפרטיות

העלייה במעקב אחר פרמטרים ביולוגיים-רפואיים שההצדקה שלו היא המאמץ לדכא את התפשטות המגפה ניכרת בכל המדינות. ואולם יש שונות רבה בין המדינות בזכויות האדם הדיגיטליות המקובלות אצלן, ובהתאמה - בפתרונות הטכנולוגיים שהן מיישמות

(Rummler, 2020). אף על פי כן המגמה ברורה: בכל המדינות נעשה שימוש בפתרונות מעקב טכנולוגיים בתחומים שמעולם לא נעשה בהם שימוש קודם, לפחות לא באופנים שהיו ידועים לציבור.⁷ מנגד, המשתמשים מוותרים מרצונם על הגנות הפרטיות שלהם, עונים על שאלונים פולשניים בנושא בריאותם ומתקינים במכשירים שלהם יישומונים כדי להימנע מהידבקות בקורונה או מהדבקת אחרים. כל אלו מביאים לשיא את ייצוגו של הפרט בידי כפיל המידע שלו (data doppelganger), שנבנה על בסיס המידע שהפרט מייצר על עצמו (Stephens-Davidowitz, 2017; Schüll, 2019).

לאחר העידן של צמיחת שגרת המעקב מתוך החברות המסחריות, שאספו על אודותינו נתונים למטרות רווח ומכירת פרסומות (Zuboff, 2018), היום המדינות עושות מאמצים גדולים לחזור ולמלא את הפער במידע, בייחוד בכל הקשור לנתונים רפואיים-בריאותיים. לארצות הברית הניסיון הרב ביותר בהבנת ההשלכות של מעקב מדינתי רחב היקף אחר אזרחיה, כאשר הרחיבה מאוד את פעולותיה בתחום לאחר פיגועי 11 בספטמבר 2001. את היקפה והשפעותיה של תוכנית המעקב האמריקאית חשף לציבור אדוארד סנודן (2019). בלי להזדקק לתיאור תרחיש דיסטופי בסגנון הספר 1984 (אורוול, 1987 [1949]) אפשר לתמצת בפשטות את ההשפעה האפשרית על הפרט המאבד את פרטיותו בזו הלשון: אנשים שחושבים שצופים בהם מתנהגים שלא כמנהגם. משמע, אנשים שצופים בהם מאבדים חלק מהחירות שלהם לבחור את התנהגותם (Brunton & Nissenbaum, 2015). דוגמאות: אנשים יחדלו מלחפש בגוגל סימפוטמים למחלתם מחשש שהחיפוש שלהם יקפיץ להם התראות או שלא יתקרבו לביתו של חבר שנמצא בבידוד מחשש שישתנה דירוג הבריאות באפליקציית הניבוי שלהם ויאסר עליהם לחזור לעבודתם.

ואכן, בעזרת מנגנון איתור המגעים (contact tracing) שפיתחו יחד גוגל ופייסבוק כדי לתמוך בחקירות האפידמיולוגיות אפשר לאתר את המגעים המועדים להדבקה. האיתור נעשה באמצעות מעקב אחר נתוני מיקום ומידע גאוגרפי (למשל שטח פתוח לעומת מבנה סגור) וחיבור שלהם לנתוני הסלולר (רשתות סלולר ו־בלוטות). המנגנון מחזק את הצימוד שבין האדם לייצוגו על ידי המידע עליו בפלטפורמות. מדובר במידע שמשפיע על מעשיו ועל החלטותיו, למשל כניסה לבידוד. כך, הסיכון להדבקה, ולמעשה – הכניסה לבידוד, הוא לא האני הממשי, בממד הפיזי, רוק או חיידיקים, אלא התשובה על השאלה אם מבחינת

7 לדוגמה, השימוש בישראל בבסיס הנתונים של השב"כ כדי לאפן הדבקות פוטנציאליות (ברגמן ושרצטוך, 2020).

ה-GPS ונתוני המיקום והתקשורת הייתה קרבה לחולה מאומת. בישראל נעשה שימוש במנגנון אחר – איכון של מיקום הטלפון הסלולרי של החשוד בקרבה לחולה. גם בשיטה הזאת, ההחלטה על בדיקה ועל כניסה לבידוד נעשית לפי מיקום ידוע של המידע על המכשיר הסלולרי ולא על האדם עצמו.

מצד שני, גופי סמכות מדינתיים וציבוריים בעלי כוח ומידע על הפרט מתנהגים גם הם אחרת בעקבות המידע שבידיהם. ריבוי המידע המושג באמצעות טכנולוגיית המעקב מחייב שינוי אפיסטמי בדרך קבלת החלטות המבוססת על אפסיטמולוגיה ומעבר לקבלת החלטות המבוססת על נתוני עתק. קבלת החלטות בשיטה הזאת צריכה להביא בחשבון גם את הוויכוח על התועלת שבשימוש בנתונים אלו.

גם בארצות הברית, שנשענת על מגוון שירותי פלטפורמות, וגם בישראל, שנשענת על הכלים שבשימוש השב"כ, נקבע כי תרומתם של אמצעים אלו כשלה בסיוע למאבק במגפת הקורונה⁸ (Steinhauer & Goodnough, 2020; Clark *et al.*, 2021). הציפיות הגדולות, ובצידן האכזבה, ממערכות אלו ומהאלגוריתמים שפותחו במהלך המגפה לניבוי ולחיזוי מעוררות דיון ציבורי ביקורתי חשוב, בעיקר בתחומים הרלוונטיים להתמודדות עם האתגרים שמציע מאמר זה, ובראשם האופן שמערכות מידע אלו מייצגות את הפרט, מעשיו והתנהגותו; קביעת נורמות של פרטיות ברמת החוק ולמעשה; והפער שבין ההבטחות הטכנולוגיות, הן של חברות הטכנולוגיה והן של הכלים הטכנולוגיים שהפעיל השב"כ, ובין יכולת המימוש והעמידה בציפיות שנתלו בהן.

יש הטוענים כי ההתעוררות האזרחית בתחום הפרטיות באה מעט מדי ומאוחר מדי (כהנא, 2020). על כל פנים, כבר עכשיו ניכרים ניצניה של תגובת נגד אזרחית, לרבות נקיטת פעולות של מיסוך והונאה (obfuscation). פעולות אלו אפיינו בעבר משוגעים לדבר, אבל בהשפעת השיח הציבורי והשימוש בכלים למעקב אחר אזרחים הן נעשו נפוצות יותר, למשל אנשים שהחלו לבדל את עצמם מכלי המידע שלהם (מכשיר הסלולר).

8 בדוח מבקר המדינה בנושא זה נכתב בעדינות יחסית: "בביקורת בנושא הפעלת יכולות טכנולוגיות של שב"כ לסיוע למשרד הבריאות בביצוע חקירות אפידמיולוגיות במאבק בקורונה עלה שהכלים שהפעיל השירות לא איפשרו לו לעמוד במשימה שהוטלה עליו במלואה, ותוצרי פעילותו שיקפו פוטנציאל של כניסה של אנשים רבים מאוד לבידוד, בהם רבים שלא היו במגע קרוב עם חולה". לפירוט ראו מבקר המדינה, 2020.

ואכן, ראש הממשלה בנימין נתניהו טען בהקשר זה כי המפגינים נגדו מכבים את מכשירי הטלפון שלהם כדי להימנע מאיכון ומכניסה לבידוד (גויכמן, 2020).

על אף הכישלונות של פרקטיקות המעקב במיגור המגפה הן זוכות לאוהדים רבים, ונראה כי ההתפכחות מן היכולות המיתיות של נתוני העתק בצירוף נוהלי המעקב בכלים המאפיינים ארגוני מודיעין וביון יישארו איתנו זמן רב. סביר להניח כי המעקב רק יתחזק בעוצמתו בכל מה שקשור לאיומים הקיימים ולאיומים עתידיים.

סיכום

בסקירה זו עסקתי בזיהוי ובסימון הניצנים של מגמות שעשויות להתממש בעקבות משבר הקורונה. ההחלטות על קיבוץ ואיחוד המגמות למגמות על ולקטגוריות המאפיינות אותן לא היו פשוטות, וקווי החיתוך המפרידים ביניהן עלולים להיראות מלאכותיים במידת מה. יתר על כן, אלו רק מקצת מן המגמות והתרחישים האפשריים. החשיבות שבזיהוי ובסימון מגמות אלו בנקודת הזמן הנוכחית היא האפשרות לעשות הערכות מוקדמות ולזהות סמנים חלשים להתממשות המגמות בעתיד.

נאמן לתובנות בדבר אינפודמיית הקורונה, הקוראות לסדר וליצירת משמעויות חדשות מתוך המידע ולא דווקא ליצירת מידע חדש, אני מציע כאן סקירת-על, אֶת־אורטית במהותה, המתבוננת באירועים ובונה מהם דפוסים ותרחישים אפשריים. ברור לי כי היקפו הרחב של המאמר הוא גם חולשתו. עם זה אני סבור שככל שיתממשו המגמות שאני מצביע עליהן, כך יכולה להיות להן השפעה רבת משמעות וחשיבות גדולה יותר על מדינת ישראל. מן הראוי אפוא לייחד להן מבט רחב יותר, כפי שעשיתי כאן. מבט כזה מעמיד את נקודות הראות הדיסציפלינריות בהקשר רחב ורב־מורכבויות, כנדרש.

מקורות

אורול, ג'ורג' (1987 [1949]). 1984. תרגום: ג' אריוך. תל אביב: עם עובד.
ארנדט, חנה (2010). **יסודות הטוטליטריות**. תרגום: עדית זרטל. בני ברק: הוצאת הקיבוץ המאוחד.

ברגמן, רונן, ועידו שברצטוך (2020, 27 במרץ). ["הכלי" נחשף: המאגר הסודי של השב"כ שאוסף סמסים, שיחות ומיקומים שלכם. ynet+](#).
גויכמן, רפאלה (2020, 8 בספטמבר). [נתניהו טוען שהמפגינים מכבים את הסמארטפונים כדי להימנע מאיכונים? גוגל מראה אחרת. דה מרקר](#).
הרמן, תמר, אור ענבי, ויליאם קביסון, ואלה הלר (2019). [מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019](#). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
זרוע עבודה – אגף אסטרטגיה ותכנון מדיניות (2020). משבר הקורונה: ניתוח השלכות על שוק העבודה. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.
חדשות סרוגים (2020, 31 באוקטובר). [בגלל הקורונה: זינוק במספר החרדים שיוצאים בשאלה. אתר סרוגים](#).
טוקר, נתי (2020, 25 באפריל). [זינוק בשימוש באינטרנט במגזר החרדי בגלל הקורונה. דה מרקר](#).
כהנא, עמיר (2020, 13 באפריל). [הרגע הסנודני \(המוחמץ\) של ישראל? בעקבות הגילויים האחרונים על איסוף מטא-דאטה על ידי השב"כ. אתר משפט ועסקים](#).
מבקר המדינה (2020, 26 באוקטובר). [התמודדות מדינת ישראל עם משבר הקורונה: דוח ביניים מיוחד](#). משרד מבקר המדינה.
מכון גרטנר (2020). [שלב ההקלה או "אסטרטגית היציאה"](#). מכון גרטנר לחקר אפידמיולוגיה ומדיניות בריאות.
מלאך, גלעד, ורובן גורבט (2020, 11 ביוני). [הקורונה יצרה הזדמנות לשינוי במגזר החרדי. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה](#).
סנדון, אדוארד (2019). [האמת](#). תרגום: עמנואל לוטם. ראשון לציון: ידיעות ספרים.
פלוג, קרנית, דפנה אבירם-ניצן, וירדן קידר (2020, 26 במאי). [השפעת משבר הקורונה: עצמאים-שכירים. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה](#).
קרמפף, אריה (2021). הוצאה ממשלתית. בתוך אורי רם, שלמה סבירסקי וניצה ברקוביץ (עורכים). [לכסיקון סוציולוגי לעת קורונה](#). תל אביב: מרכז אדוה, 54–55.

Abdulrahim, Raja (2020, April 23). [Muslims worry Coronavirus will prompt Saudi Arabia to cancel this year's Hajj](#). *The Wall Street Journal*.

Adler, Katya (2020, April 3). [Coronavirus outbreak eats into EU unity](#). *BBC News*.

Amanatidou, Effie, Maurits Butter, Vicente Carabias, Totti Konnola, Miriam Leis, Ozcan Saritas, Petra Schaper-Rinkel, & Victor van Rij (2012, March 1). [On concepts and methods in horizon scanning: Lessons from initiating policy dialogues on emerging issues](#). *Science and Public Policy* 39(2), 208–221.

- BBC News (2020, March 26). [Record number of Americans file for unemployment](#). *BBC News*.
- Behraves, Maysam (2020, March 24). [The untold story of how Iran became an epicenter of the Coronavirus pandemic](#). *Foreign Policy*.
- Bennett, W. Lance, & Steven Livingston (2020). *The disinformation age: Politics, technology, and disruptive communication in the United States*. New York: Cambridge University Press.
- Berlin, Isaiah (1953). *The hedgehog and the fox: An essay on Tolstoy's view of history*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bisbee, James, & Dan Honig (2021). [Flight to safety: COVID-induced changes in the intensity of status quo preference and voting behavior](#). *American Political Science Review*, 1–17.
- Brenan, Megan (2021, September 2). [Approval of labor unions at highest point since 1965](#). *Gallup.Com*.
- Brower, Derek, David Sheppard, Anjali Raval, & Gregory Meyer (2020, April 21). [What negative US oil prices mean for the industry](#). *Financial Times*.
- Brunton, Finn, & Helen Fay Nissenbaum (2015). *Obfuscation: A user's guide for privacy and protest*. Cambridge, MA: MIT Press..
- Christensen, Thomas J. (2020, May 7). [A modern tragedy? COVID-19 and US-China relations](#). *Brookings*.
- Clark, Eva, Elizabeth Y. Chiao, & E. Susan Amirian (2021). [Why contact tracing efforts have failed to curb Coronavirus disease 2019 \(COVID-19\) transmission in much of the United States](#). *Clinical Infectious Diseases* 72(9), 415–419.
- Constant, Mews (2020, April 8). [Religion in a time of coronavirus](#). Lens: Pioneering Research Stories, Commentary and Opinion Told by Leading Academics – Monash University.
- Elliott, Larry (2020, March 22). [The Coronavirus is leading to a whole new way of economic thinking](#). *The Guardian*.

- Ferguson, Neil M., Daniel Laydon, Gemma Nedjati-Gilani, Natsuko Imai, Kylie Ainslie, Marc Baguelin, Sangeeta Bhatia, Adhiratha Boonyasiri, Zulma Cucunubá, Gina Cuomo-Dannenburg, Amy Dighe, Ilaria Dorigatti, Han Fu, Katy Gaythorpe, Will Green, Arran Hamlet, Wes Hinsley, Lucy C. Okell, Sabine van Elsland, ..., & Azra C. Ghani (2020). [*Report 9: Impact of non-pharmaceutical interventions \(NPIs\) to reduce COVID19 mortality and healthcare demand*](#). London: Imperial College London.
- Friedman, Thomas L. (2007). *The world is flat 3.0: A brief history of the twenty-first century*. London: Picador.
- Gartner (2018). [Hype cycle research methodology](#) [G00370163]. Gartner.
- Gottlieb, Scott (2020, March 29). [National Coronavirus response: A road map to reopening](#). American Enterprise Institute – AEI.
- Gove, Michael (2021, June 15). [New government reform programme to ensure UK builds back better from COVID-19](#). GOV.UK.
- Hernandez, Joe (2021, September 1). [Hate crimes reach the highest level in more than a decade](#). NPR.
- Human Resources Research Team (2020). [How to address social and political distractions with today's employees](#) (No. G00733844). Gartner.
- Kahneman, Daniel, & Amos Tversky (1984). Choices, values, and frames. *American Psychologist* 39(4), 341–350.
- Kalev, Alexandra (2020, April 20). [Research: U.S. unemployment rising faster for women and people of color](#). *Harvard Business Review*.
- Kelly, Caroline (2020, March 12). [Rep. Katie Porter gets CDC chief to agree to pay for Coronavirus testing](#). CNN.
- Linden, Alexander, & Jackie Fenn (2003). Understanding Gartner's hype cycles. *Strategic Analysis Report N° R-20-1971*. Gartner.
- Lipman, Joanne (2021, July 6). [The Pandemic revealed how much we hate our jobs. Now we have a chance to reinvent work](#). *Time*.
- Louwers, Johan (2013, February 11). Tech blog: [Understanding Gartner research methodologies](#). *Johan Louwers – Tech Blog*.
- Negroponte, Nicholas (1996). *Being digital*. New York: Vintage Books.

- Nettle, Daniel, Elliott Johnson, Matthew Johnson, & Rebecca Saxe (2021). [Why has the COVID-19 Pandemic increased support for universal basic income?](#) *Humanities and Social Sciences Communications* 8(1), 1–12.
- Nichols, Tom (2017). *The death of expertise: The campaign against established knowledge and why it matters*. Oxford: Oxford University Press.
- Obeid, Hassan (2020, March 9). [The impact of Coronavirus on the financial markets](#). *The Conversation*.
- OECD (2020). [Coronavirus: The world economy at risk](#) (OECD interim economic assessment). OECD.
- Osheim, Duane J. (2008). [Religion and epidemic disease](#). *Historically Speaking* 9(7), 36–37.
- Reeves, Richard V., & Jonathan Rothwell (2020, March 27). [Class and COVID: How the less affluent face double risks](#). *Brookings*.
- Rummler, Orion (2020, April 16). [EU issues guidelines on Coronavirus contact tracing apps](#). *Axios*.
- Schüll, Natasha D. (2019). [The Data-based self: Self-quantification and the data-driven \(good\) life](#). *Social Research: An International Quarterly* 86(4), 909–930.
- Scott, Mark (2020, November 19). [In race for Coronavirus vaccine, Russia turns to disinformation](#). *POLITICO*.
- Selwyn, Neil (2019). *What is digital sociology?* Medford, MA: Polity Press.
- Snowden, David. J., & Mary. E. Boone (2007). A leader's framework for decision making. *Harvard Business Review* 85(11), 1–9.
- Stacey, Ralph D., Douglas Griffin, & Patricia Shaw (2000). *Complexity and management: Fad or radical challenge to systems thinking?* London: Routledge.
- Standing, Guy (2021). *The precariat: The new dangerous class*. London: Bloomsbury (special COVID-19 edition).
- Steinbuch, Yaron (2020, March 2). [Iranians licking religious shrines in defiance of Coronavirus spread](#). *New York Post*.
- Steinhauer, Jennifer, & Abby Goodnough (2020, July 31). [Contact tracing is failing in many states. Here's why](#). *The New York Times*.
- Stephens-Davidowitz, Seth (2017). *Everybody lies: Big data, new data, and what the internet can tell us about who we really are*. New York: Dey St.

- Stiegler, Bernard (1998). *Technics and time: The fault of Epimetheus*. Redwood City, CA: Stanford University Press.
- Sunstein, Cass R. (2018). ["Better off, as judged by themselves": A comment on evaluating nudges](#). *International Review of Economics* 65(1), 1–8.
- Tetlock, Philip E. (2005). *Expert political judgment: How good is it? How can we know?* Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Thomas, Zoe (2020, February 13). [Misinformation on Coronavirus causing "infodemic"](#). *BBC News*.
- Umar, Muhammad, Yan Xu, & Sultan Sikandar Mirza (2021). [The impact of Covid-19 on gig economy](#). *Economic Research-Ekonomska Istraživanja* 34(1) 2284–2296.
- van Dijck, José, & Donya Alinejad (2020). [Social media and trust in scientific expertise: Debating the Covid-19 pandemic in The Netherlands](#). *Social Media + Society* 6(4), 1–11.
- Vesoulis, Abby (2020, March 17). ["I'll be a very happy man" Will the Coronavirus outbreak turn Andrew Yang's \\$1,000 promise into reality?](#) *Time*.
- WHO (2021a, January 4). [WHO Coronavirus \(COVID-19\) Dashboard](#).
- WHO (2021b, January 12). [Access and allocation: How will there be fair and equitable allocation of limited supplies?](#) World Health Organization.
- Zuboff, Shoshana (2018). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York: Public Affairs.

אושרי בר גיל, התוכנית ללימודי פרשנות ותרבות, אוניברסיטת בר-אילן; המכון הצבאי למחקר יישומי במדעי ההתנהגות (ממד"ה), צה"ל.
דוא"ל: oshri.bar-gil@mail.huji.ac.il